LEVENTE NAGY

CONFLUENȚE LEXICOGRAFICE ROMÂNO-MAGHIARE DIN SECOLUL AL XVII-LEA *(LEXICON MARSILIANUM* ŞI CONTELE MIKLÓS BETHLEN)*

Într-o recentă culegere de vechi texte literare maghiare[1], Iván Sándor Kovács atrage atenția asupra următorului pasaj din *Autobiografia* lui Miklós Bethlen: „Şi s-a hotărât odată Pál Keresztúri să învățăm limbi străine: valaha, slovaca, leşeasca, turca, nemțeasca, franceza. […] Prima dată m-a pus să fac un glosar de o mie sau de două mii de vocabule valahe. După aia le învățam, dacă îmi amintesc bine, într-o singură zi memoram vreo şase sute de cuvinte, ba uneori chiar mai multe. După asta Keresztúri ne dădea timp numai pentru conversație, şi aşa peste două-trei săptămâni începeam deja să înțeleg şi să bâlbâiesc vreo trei-patru limbi, deşi învățătorul nostru nu cunoştea nici o limbă din cele pe care ni le preda”[2]. Se ridică pe bună dreptate întrebarea: ce s-a putut întâmpla cu cataloagele acelor o mie sau două mii de cuvinte? Au dispărut ele fără urmă sau ne stau astăzi totuşi la dispoziție unele informații pe baza cărora am putea reconstitui acele cataloage, sau pur şi simplu am putea deduce influența acestora asupra fragmentelor de dicționare care au putut fi conservate? Răspunsul îl dă tot Miklós Bethlen: „M-am întristat şi mă întristez de fiecare dată când îmi amintesc cum s-au pierdut la Cluj scrierile şi cărțile mele şcolăreşti pe vremea când peregrinam prin Țara Nemțească”[3]. Am fi putut considera problema aceasta rezolvată deja, dacă nu ar fi ieşit la iveală un dicționar latino-maghiaro-român cu 2 495 de cuvinte, din colecția lui Luigi Ferdinando Marsigli, păstrată la Bologna şi publicată în anul 1930 de către Carlo Tagliavini[4]. Aşa încât problema se pune în felul următor: oare putem stabili vreo legătură între *Lexicon Marsiglianum* şi notițele scolastice ale lui Miklós Bethlen?

---

* Studiul a fost scris şi tradus cu ajutorul programului OTKA (F 029476) şi FKEP (001 1/2000).

1 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból.* I, ed. Sándor Iván Kovács, Budapesta, 1998, p. 505.

2 Miklós Bethlen, *Élete leírása magától* = Kemény János és Bethlen Miklós, *Művei,* ed. Éva V. Windisch, Budapesta, 1980, p. 541.

3 *Op. cit.,* p. 532.

4 Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum”. Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII,* Bucureşti, 1930 (în continuare: *LexMars*).

DACOROMANIA, serie nouă, V–VI, 2000 – 2001, Cluj-Napoca, p. 251-262

Din secolul al XVII-lea cunoaştem trei fragmente de dicţionare româno-latine sau latino-române. Primul este dicţionarul latin-român al lui Teodor Corbea – diplomatul lui Ferenc Rákóczi la Moscova şi Constantinopol[5]. László Gáldi a demonstrat că sursa principală pentru dicţionarul lui Corbea (scris între 1693 şi 1703) a fost cea de-a doua ediţie (1611) a dicţionarului latin-maghiar al lui Molnár Albert Szenci. În cele mai multe locuri Corbea n-a făcut altceva decât să transpună *ad litteram* textul lui Szenci[6]. Între *Lexicon Marsilianum* şi dicţionarul lui Corbea însă nu se poate stabili nici o legătură.

Autorul celui de-al doilea dicţionar român-latin este anonim. B. P. Hasdeu îl numeşte *Anonymus Lugosiensis,* deoarece bănuia că autorul ar fi fost originar din zona Lugojului[7]. Editorul de mai târziu al dicţionarului, Grigore Creţu[8], este de părere că rădăcinile autorului ar fi fost caransebeşene (*Anonymus Caransebesiensis*), identificat mai apoi de către Nicolae Drăganu ca fiind Mihai Halici, colegul de facultate pe care-l avusese la Aiud Ferenc Pápai Páriz[9]. Argumentele lui Nicolae Drăganu privitoare la paternitatea dicţionarului sunt susţinute atât de către lingviştii români, cât şi de către cei maghiari. Lingviştii români care consideră dicţionarul ca aparţinându-i lui Halici sunt: Sextil Puşcariu[10], Aurel Cosma[11], George Ivaşcu[12]. Istoricii literari români (ca Nicolae Cartojan[13], Alexandru Belu[14] sau Alexandru Piru[15]) însă nu acceptau în unanimitate teoriile lingviştilor. Dinspre partea maghiară mai ales istoricii erau cei care acceptau paternitatea lui Halici[16], pe când lingviştii (László Gáldi şi Lajos Tamás) nu[17]. În continuare, acceptând propunerea lui Lajos Tamás, noi îl vom numi pe autorul dicţionarului *Anonymus Banatiensis,* pentru că nu se poate stabili cu precizie dacă era lugojean sau caransebeşean.

Într-un articol scris în anul 1960, László Musnai l-a identificat pe *Anonymus Banatiensis* cu tatăl lui Mihai Halici. Musnai îşi bazează supoziţia pe faptul că la

---

[5] Dicţionarul lui Corbea a fost recent editat de către Mihai Gherman: *Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione,* Cluj-Napoca, 2001.

[6] „Nyelvtudományi Közlemények”, XLVIII, 1931–1934, p. 70.

[7] „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie”, 1891, VI, p. 1–48.

[8] „Tinerimea română”, I, 1898, p. 320–380.

[9] Nicolae Drăganu, *Mihai Halici. Contribuţie la istoria culturală românească din secolul al XVII-lea,* în DR, IV, 1924–1926, p. 76–169.

[10] *Istoria literaturii române. Epoca veche,* Sibiu, 1930, p. 107–110.

[11] *Scriitori români bănăţeni din timpul calvinismului,* în „Viaţa românească”, 1933, p. 12.

[12] *Istoria literaturii române,* I, Bucureşti, 1969, p. 238–239.

[13] *Istoria literaturii române vechi,* II, Bucureşti, 1943, p. 106–107.

[14] *Câteva consideraţii cu privire la autorul primului „Dicţionarum valachico-latinum”,* în „Orizont”, 1969, p. 5.

[15] *Istoria literaturii române,* I, Bucureşti, 1970, p. 196.

[16] László Makkai, *Magyar-román közös múlt,* Budapesta, 1989, p. 148; *Erdély története,* II, szerk. László Makkai, Zoltán Szász, Budapesta, 1988, p. 930.

[17] Vezi Gáldi, *op. cit.,* 69. Părerea exprimată de către Lajos Tamás cu privire la această problemă, în „Ungarische Jahrbücher”, VII, p. 465–466.

31 octombrie 1674, conform unui inventar făcut la Sibiu, tânărul Halici s-ar fi aflat deja în posesia unui dicționar scris de mâna tatălui său: *Vocabularium paterna manu scripta*[18]. Din păcate, din biblioteca lui Halici s-a conservat numai o mică parte, iar manuscrisele, care ar prezenta pentru noi o mare importanță, s-au pierdut[19]. Nu putem astfel compara *Vocabularium*-ul aflat în poesesia lui Halici cu textul lui *Anonymus Banatiensis*, care se păstrează astăzi la secția de manuscrise a Bibliotecii Universitare din Budapesta (cota H 3). În atestarea sa ipotetică, Musnai nu profită de marea șansă de a putea confrunta grafia bătrânului Mihai Halici cu aceea a lui *Anonymus Banatiensis.* Pare verosimil ca în 1960 László Musnai să nu fi putut procura de la Biblioteca Universitară din Budapesta manuscrisul cu pricina. În urma informațiilor puse la dispoziție cu multă amabilitate de către Károly Engel, știu că nu de mult Institutul de Lingvistică din Cluj a cerut Bibliotecii Universitare de la Budapesta trimiterea copiei acestui manuscris. Așadar personalului institutului i s-ar fi ivit ocazia să compare scrierea autografă a bătrânului Halici, conservată și sub forma unor însemnări într-o carte maghiară veche din fosta bibliotecă a colegiului reformat din Orăștie. Din păcate, asupra acestei anchete comparative nici Károly Engel nu a fost în măsură să dea informații mai amănunțite. Între timp însă noi am reușit să ducem până la capăt această expertiză. S-au păstrat două însemnări autografe ale bătrânului Halici: cea dintâi conservată chiar în cartea lui Pál Keresztúri, *Csecsemő keresztény* (*Creștinul bebeluș,* 1638, aflată astăzi la Biblioteca Facultății de Teologie Reformată din Cluj, RMK, 157), cea de-a doua, în *Gramatica* lui Melanchton (ediția din 1628, astăzi la Arhiva Eparhiei Reformate a Ardealului de la Cluj) – care au fost confruntate cu grafia textului lui *Anonymus Banatiensis.* În urma acestei expertize putem afirma cu siguranță că este vorba despre două grafii distincte, prin urmare cea a fragmentului de dicționar păstrat în colecția lui György Pray de la Biblioteca Universitară din Budapesta nu este a bătrânului Mihai Halici.

Cu toate că traducerea unor cuvinte latinești prezente atât în *Anonymus Banatiensis,* cât și în *Lexicon Marsilianum* diferă[20], totuși un mare număr de maghiarisme și regionalisme românești concordă. Acest fapt întărește convingerea noastră că autorul părții românești a *Lexiconului Marsilianum* trebuie să fi fost un bănățean. Astfel, de exemplu, dintre cele 77 de maghiarisme bănățene prezente în *Lexicon Marsilianum,* 25 pot fi regăsite și la *Anonymus Banatiensis.* Cei care au căutat până acum să explice aceste fapte nu au acordat o importanță prea mare

---

[18] Musnai László, *Új adatok Halici Mihály életéhez és hagyatékához,* în „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények”, 1960/1–2, p. 78. Vezi și Köllő Károly, *Confluențe literare. Studii de literatură comparată româno-maghiară,* București, 1993, p. 11–24.

[19] Maria Ursuțiu, *Din nou despre biblioteca Halici (1674),* în „Bibliotecă și cercetare”, XII, 1988, p. 268–289; *Erdélyi könyvesházak 1563 – 1757* III, ed. István Monok, Noémi Németh, András Varga, Szeged, 1994, p. 194–216.

[20] De exemplu: *LexMars: Festino – Grabesk – Sietek.* Dar la *Anonymus Banatiensis: Abat – Festino.*

faptului că la *Anonymus Banatiensis* doar partea românească a fost scrisă în totalitate de aceeaşi mână. Pe lângă aceasta, trebuie să remarcăm că multor cuvinte le lipseşte corespondentul latinesc, de unde rezultă că autorul, neştiind bine latineşte, a început prin a alcătui capitolul românesc. O a doua mână a însemnat pe primele patru pagini corespondentul maghiar al fiecărui cuvânt. (Acestea au fost omise de către editorul dicţionarului.) O a treia mână, aparţinându-i lui Jóska Loncza, primul proprietar cunoscut al dicţionarului din secolul al XVII-lea, completează în mai multe locuri, mai cu seamă partea latinească incompletă[21]. Deci textul actual al dicţionarului a luat naştere printr-un proces mai îndelungat – transcrieri, copieri, prelucrări –, astfel încât nu poate fi atribuit cu precizie unui singur autor. După părerea noastră, varianta iniţială a lui *Anonymus Banatiensis* a fost scrisă într-adevăr de către bătrânul Halici, dar ulterior a fost copiată şi adăugită de către alţi nobili calvini români din zona bănăţeană.

După cum am văzut, Miklós Bethlen a primit tot din partea lui Pál Keresztúri sarcina de a alcătui un vocabular cu cele „o mie sau două mii de vocabule valahe". Cum am mai amintit, unul dintre exemplarele cărţii lui Pál Keresztúri, *Csecsemő keresztény* (Alba-Iulia, 1638, apoi 1640), era proprietatea bătrânului Halici, care pe paginile goale ale cărţii legate, în afara notiţelor latineşti şi ungureşti, a mai copiat şi câteva traduceri româneşti de psalmi. Aceasta dovedeşte că activitatea lui Pál Keresztúri s-a bucurat de atenţia cercurilor intelectuale române din Lugoj şi Caransebeş (familia Halici fiind din Caransebeş). Membrii acestor cercuri au şi stabilit legături personale în rândul intelectualităţii maghiare din Alba-Iulia şi Aiud. Tânărul Halici a studiat între anii 1659 şi 1663 la Colegiul Reformat de la Sibiu. Din jurnalul lui Ferenc Pápai Páriz ştim că în anul 1664 s-a mutat la Aiud, unde, cu excepţia unei scurte întreruperi (1667 – 1669), a rămas până în anul 1674[22]. Până la sfârşitul vieţii sale Halici s-a aflat în relaţii bune cu Pápai, închinând colegului său de studii pornit în peregrinare o odă în limba română, scrisă în hexametru, tradusă ulterior (în secolul al XVIII-lea) în limba latină şi trimisă direct lui Kazinczy de către cunoscutul medic István Veszprémi din Debrecen. În anul 1674, şi Halici fiul părăseşte Aiudul. Pentru un scurt timp locuieşte la Sibiu, pentru ca la 31 octombrie 1674 să-şi întocmească testamentul şi să plece în străinătate. Se stabileşte iniţial în Olanda, ulterior în Anglia, în Ardeal nemaiîntorcându-se niciodată. Oare care să fi fost cauza care a stat la baza enigmaticei şi grăbitei plecări a lui Halici? După părerea lui László Musnai şi Károly Köllő, Halici ar fi intrat în conflict cu colegii săi de şcoală aristocraţi. Cel puţin aceasta s-ar putea deduce din textul notiţei ce urmează numelui lui Halici, inscripţionat în catalogul de subscripţii al colegiului: „Catilina Colegii pestis exturbatus" (Catilina, lepra căminului, a fost dat afară.)

---

[21] Ascendenţa familiei Loncza este lugojeană, Gábor Bethlen conferindu-i blazon prin scrisoarea din 20 aprilie 1628.

[22] Ferenc Pápai Páriz, „*Békességet magamnak másoknak*", ed. Géza Nagy, Bucureşti, 1977, p. 140.

Aceasta este întărită şi de către Miklós Misztótfalusi Kis în lucrarea sa *Mentség* („Justificare"), atunci când, întorcându-se din Olanda – datorită persecuțiilor suferite din partea aristocrației transilvănene – plin de amărăciune, scrie următoarele: „Văzând că nu mai pot să fac nimic, nu numai că am considerat țara mea nedemnă de talentul meu, dar m-am şi hotărât să o părăsesc definitiv. Dar nu numai atât: am hotărât că, dacă tot trebuie să aleg calea exilului, am să scriu o apologie cu care am să fac o contrapropagandă Transilvaniei în întreaga Europa, şi asemenea lui Karánsebesi [adică Halici], am să mă țin departe de unguri ca de foc"[23]. Oare care să fi fost motivul pentru care Halici a trebuit să fugă până şi de numele de maghiar? Nu se ştie nici până astăzi, deşi în jurnalul său de călătorie în Anglia, Mihály, fiul lui Miklós Bethlen, îi adresează la nesfârşit apelativul nu foarte măgulitor de „valah sălbatic"[24].

După toate acestea, părerea noastră este că prima variantă a *Lexiconului Marsilianum* a fost scrisă între anii 1650 şi 1655. Credem că prepararea unui astfel de glosar trebuia să fi trecut prin capul oamenilor de litere şi politicienilor maghiari care ar fi dorit să-i câştige pe români de partea reformei. Nu este exclus ca Pál Keresztúri să fi fost stimulat de către episcopul reformat ardelean István Geleji Katona, şi pentru întocmirea părții româneşti a dicționarului Keresztúri (care, după cum rezultă din darea de seamă a lui Bethlen, nu ştia româneşte) să fi solicitat aportul intelectual al vreunui român din zona Caransebeşului sau a Lugojului (probabil chiar a bătrânului Halici). În orice caz, în posesia lui Keresztúri ar fi trebuit să se afle un glosar latin-român sau unul român-latin, pe baza căruia Bethlen şi-a elaborat propriul său glosar, pentru că în lipsa unui model cu greu s-ar fi putut înregistra „o mie sau două mii de vocabule".

După cum am mai amintit, notițele de şcoală ale lui Bethlen s-au distrus după 1660, încât forma actuală a *Lexiconului Marsilianum* nu ar putea, în nici un caz, să-l aibă ca autor pe acesta. Bătrânul Halici moare la Aiud în luna martie a anului 1671, abia ulterior dicționarul său parvenind fiului. După părerea noastră, acest dicționar nu a servit de izvor doar pentru glosarul lui Bethlen, ci şi pentru *Lexicon Marsilianum.* Acesta din urmă, după părerea lui Tagliavini, nu este de factură ştiințifică, fiind conceput după exigențe practice, pentru a servi proprietarilor transilvăneni în conversațiile cotidiene cu iobagii români. Şi secțiunea latină a dicționarului este fidelă limbii latine predate în şcolile din Transilvania şi Ungaria şi celei orale, de uz cotidian[25]. În mod logic, această operă a lui Bethlen a fost necesară pentru cunoaşterea limbii române nu atât din motive ştiințifice, cât din

[23] *Erdélyi féniks,* ed. Zsigmond Jakó, Bucureşti, 1974, p. 223–224.

[24] „L-am constrâns pe sălbaticul valah Halicius Karánsebesi în aşa măsură încât a numit discursul nostru: *hispanica inquisitio*. […] După masă am vizitat prefectura Londrei. Iarăşi venea la mine Halicius Karánsebesi, dar de data aceasta, lepădându-se de firea sa sălbatică, începea să vorbească cu mine ungureşte". (Bethlen Mihály, *Útinaplója 1691–1695,* ed. József Jankovics, Budapesta, 1981, p. 87, 191).

[25] *LexMars,* 46.

necesitate practică. Este adevărat că aristocrația transilvăneană păstra un contact viu nu numai cu iobagii români ardeleni, ci şi cu voievozii şi boierii din Moldova şi Țara Românească. În urma cercetărilor Klárei Jakó, suntem informați însă că această întreținere a relațiilor, în principal epistolare, s-a desfăşurat în primul rând prin intermediul limbii maghiare, rar al limbii latine, dar sub nici o formă prin intermediul limbii române[26]. Aşadar, din acest punct de vedere, domnii transilvăneni nu ar fi avut nevoie de cunoştiințe de limbă română. Erau însă nevoiți să ştie limba română în ceea ce priveşte păstrarea legăturilor cu propriii lor iobagi români. Familia Bethlen, de exemplu, deținea numeroşi iobagi români, şi din autobiografia lui Miklós Bethlen transpare faptul că acesta era un bun învățăcel, deprinzând tainele limbii române în aşa măsură, încât ajunsese să comunice cu iobagii săi în limba acestora: „În oastea mea de țărani erau circiter 25 sau 30 de pedestraşi înarmați cu sulițe. Într-o seară, când mă plimbam pe şanțul de pe marginea bastionului am chemat la mine pe sergentul lor şi i-am zis: – Dacă vedeți că zboară spre voi aşa un animal sclipitor de foc, lăsați-l să cadă jos, şi după aia rostogoliți-l în apa şanțului. Valahilor le repetam în limba lor, şi ei răspundeau curajos şi voinic: *Bukurosz domne asa om fáce*”[27]. (Ultima propoziție e scrisă în limba română, dar cu ortografia maghiară.)

Nu am spus încă nimic despre Luigi Ferdinando Marsigli, în colecția căruia s-a păstrat acest glosar trilingv. Marsigli calcă pentru întâia oară pe pământ unguresc în anul 1682, fiind caporal în armata generalului Aeneas Caprara. Este însărcinat cu întocmirea unei hărți a regiunii Rábaköz. În 1683 cade prizonier în mâinile turcilor, în timpul atacului acestora asupra liniei de demarcație Rába. Devine servitorul paşei de la Timişoara, Ahmed. Fiind însărcinat cu făcutul cafelei, Marsigli a fost obligat să deprindă meşteşugul al cărui rezultat se va concretiza mai târziu, scriind, după ce va fi eliberat din prizonierat, între 1685 şi 1686, la Sopron, o scurtă broşură despre *bevanda asiatica*[28]. Marsigli ia parte în anul 1686, ca unul dintre conducătorii armatei imperiale, la recucerirea cetății Budei. După căderea cetății, caută rămăşițele bibliotecii regelui Matei Corvin. În corpul principal de clădire sunt descoperite 800 de corvine. Dintre acestea expediază la Viena 300 de bucăți, restul rămânând în posesia lui Marsigli, care i-a cerut bibliotecarului imperial Petelio să-şi întocmească catalogul cărților trimise la Viena, din care însă nu s-a înfăptuit nimic. De aceea nu ştim ce fel de cărți şi corvine a reuşit să culeagă Marsigli la Buda[29]. În timpul acestor expediții, Marsigli a adunat un bogat material referitor la popoarele bazinului carpatic. Astfel, de exemplu, în volumul al 15-lea

[26] Klára Jakó, *A moldvai és havasalföldi vajdák magyar nyelvű levelezéséről,* Holmi, 1996/1, p. 53–66.

[27] Miklós Bethlen, *op. cit.,* p. 771.

[28] László Vékony, *Egy olasz polihistor a Kárpátmedencében,* Újvidék, 1984, p. 11–13; Csataki E[ndre], *Marsili természettudós soproni kapcsolatai,* Soproni Szemle, 1941, p. 146.

[29] Kálmán Thaly, *A budai mufti könyvtára az 1686-os években,* 1896, p. 338–340; Csaba Csapodi, *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyve,* Budapesta, 1984, p. 39–42.

din colecția Marsigli se găsește o scurtă descriere a popoarelor din Transilvania, cu gravuri reprezentând etniile de acolo[30]. Tot printre manuscrisele adunate în Transilvania de către Marsigli se află pamfletul *Moribunda Transylvaniae,* aparținându-i lui Bethlen Miklós. József Jankovics a atras atenția că pamfletul lui Bethlen poate fi regăsit și într-o altă copie, în volumul 57 al colecției Marsigli[31]. În acest volum, luându-ne după titlu (*Manoscritti diversi toccanti lo studio naturale di operazioni militari del 1693 sine al 1699*), se întâlnesc manuscrisele adunate de către Marsigli între 1693 și 1699, în timpul acțiunilor militare din Transilvania. Alături de *Moribunda Transylvaniae,* aici mai poate fi întâlnit un înscris legat de Apafi (*Probabile ac morale tertium expediens ac moderamen aulicum super statu Appafi et Transylvania circa Apafium*), un fragment dintr-o cronică de Istvánffy (*Extractus historiae Nicolai Istvanffi libri 34*), respectiv corespondența dintre Marsigli și boierul și istoricul muntean Constantin Cantacuzino. Marsigli a cerut de la omul de litere și politicianul muntean informații despre originea latină a poporului român, precum și despre voievozi ai Moldovei și Munteniei, pentru scrierea unui studiu istoric-natural-geografic legat de Dacia[32]. Constantin Cantacuzino, care a luat parte în 1663 la asediul cetății Érsékújvár – după care a continuat să corespondeze constant cu domnii ardeleni, în special cu Mihály Teleki și cu Miklós Bethlen –, a întocmit până și un glosar român-italian pentru Marsigli, care însă, după cum a demonstrat și Tagliavini, nu se poate corela cu *Lexicon Marsilianum*[33].

Marsigli a notat minuțios, despre fiecare document, când, unde și de la cine a fost achiziționat. De aici reiese cât se poate de logică supoziția că și *Lexicon Marsilianum* a făcut parte dintr-un tezaur ardelenesc. Marsigli venea pentru prima oară în Ardeal în anul 1690, fiind însărcinat cu apărarea defileelor transilvănene în zona Ciucului. Știm că atunci a vizitat și cele mai importante orașe transilvănene, cum ar fi Brașovul, Clujul, Sibiul, Alba-Iulia și Orăștie, unde a fost și la vechiul castel al familiei Kemény (*vechio castello privato della famiglia Kaminianos*). Despre toate acestea informează detaliat în buletinul intitulat *Relazione militare*

---

[30] *La popolatione di Transilvania composita di varie nationi di diverse lingue, religioni, usi e vestiti,* Biblioteca Universitaria di Bologna (în continuare BUB), col. Marsigli, vol. 15. Iată ce se află aici despre românii din Transilvania: „Questa natione non ha altra divisione che di suddita anzi schiava peró gloriosa del nome butta via di Romana con la parola corotta din Romegna con lingua propria walacca de questa chiamata Romagnesta non essendo che un Latino ed Italiano corotto come altrove ne parlero. Con Religione Greca Sismatica. Con Impieghi Rusticali Asassineschi abitando per la più nell Alpi che cingono la Transilvania dove le silve servono non meno alli molti armenti che malvagita loro con vestiti omini d'ogni stato, done d'ogni stato della forma che mostrano le soseguenti figure" (28^{r}). Urmează gravurile.

[31] József Jankovics, *Bethlen Miklós két levele Luigi Ferdinando Marsiglihez = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv,* red. Péter Tusor, Budapesta, 1998, p. 428.

[32] Această scurtă istorie a Moldovei și a Țării Românești a fost editată de Iorga: *Operele lui Constantin Cantacuzino,* București, 1901.

[33] Carlo Tagliavini, *Un framento di terminologia italo-rumena ed un dizionarietto geografico dello stolnic Constantin Cantacuzino,* în „Revista filologică" (Cernăuți), I, 1927, p. 167–184.

della Transilvania. De asemenea, cu ocazia expediţiei militare intră în posesia unui abecedar şi calendar runic secuiesc, publicate tot de Tagliavini[34]. O parte dintre nobilii ardeleni, oponenţi ai dinastiei habsburgice, a luat cu acea ocazie legătura cu Marsigli, prin intermediul scrisorii pe care aceştia i-o trimit la 8 decembrie 1690 de la Stănceşti, scrisoare în care se făcea referire la nedreptăţile la care sunt supuse popoarele de pe teritoriul Ungariei (*in cui se lamentano le estorsioni che patiscono alcuni popoli dell'Ungheria da'Tedeschi*). La 28 octombrie 1691 Marsigli era încă la Sibiu, aici fiind datată scrisoarea sa către voievodul muntean Constantin Brâncoveanu. Venirea iernii însă îl găseşte la Viena. După părerea lui László Vékony, documentele şi obiectele colecţionate până la acea oră de către Marsigli sunt trimise la Bologna, fratelui său. Nu avem însă certitudinea că printre acestea s-ar fi aflat şi *Lexicon Marsilianum.*

Şi după anul 1692 Marsigli şi-a continuat şederea în Ungaria: la începutul anului 1693 îl întâlnim la Mohács, în anul 1693 vizitează minele din preajma Zólyomului; ulterior colindă judeţele Bácska, Kis-Hont şi Gömör, ca mai târziu, în 1698, să ia parte la campania militară de la Zenta. Pe pământ transilvan însă Marsigli revine numai după semnarea păcii de la Karlowitz, ca membru al comisiei care stabileşte noile graniţe. Primul raport al lui Marsigli este expediat împăratului din Lugoj, la 9 octombrie 1700. Din acesta ştim că la 30 septembrie a luat parte la întrunirea dintre trimişii Timişoarei şi ai Transilvaniei, unde a făcut cunoştinţă cu István Naláczy şi cu fiul acestuia, Lajos; în raportul său va cita chiar şi un fragment din discursul lui Lajos Naláczy[35]. În timpul stabilirii noilor graniţe intră în legătură directă sau epistolară şi cu alţi nobili transilvăneni, ca de exemplu János Sárosi, István Apor, Sámuel Keresztesi, Mihály Mikes, György Bánffy, Péter Macskási, Mátyás Szacsali. Cel care prezintă cea mai mare importanţă pentru noi însă este Miklós Bethlen. Pe baza noilor cercetări ale lui József Jankovics, care a publicat două scrisori trimise de către Bethlen lui Marsigli, putem afirma cu siguranţă faptul că, dincolo de nivelul oficial obligatoriu, între cei doi a existat şi o corespondenţă particulară. Este posibil ca Bethlen, fiind membru al Guberniului transilvănean, să-şi fi dat şi el concursul pentru a-i procura lui Marsigli acele date importante şi greu accesibile, care sunt inserate în rapoartele sale trimise împăratului. Astfel, de exemplu, ştim că prin intermediul Guberniului şi-a făcut rost Marsigli de scrisorile trimise de marele vizir către Apafi despre situaţia cetăţii Caransebeşului. Din punctul nostru de vedere însă este mult mai semnificativă acea notiţă a lui Marsigli în care el – interesându-se de corvinele ajunse la Braşov – vorbeşte despre un *vir eruditus ex domo Bethlenio,* care l-a ajutat foarte mult în cercetarea sa[36]. După părerea noastră acest *vir eruditus* nu ar fi putut fi altul decât însuşi Miklós Bethlen.

[34] Carlo Tagliavini, *Luigi Ferdinando Marsigli e la scriitura runica dei Siculi di Transylvania,* Il Commune di Bologna, 1930. O analiză amănunţită a acestei scrieri runice poate fi întâlnită la Klára Sándor, *A Bolognai-rovásemlék,* Szeged, 1991.

[35] Luigi Ferdinando Marsigli, *Relazioni dei confini della Croatia e della Transilvania a Sua Maesta Cesarea II,* a cura di Raffaella Gherardi, Modena, 1988, p. 406 (în continuare: *Relazioni*).

[36] Vezi *LexMars,* p. 35.

Aşadar, dacă acceptăm că *Lexicon Marsilianum* s-a realizat în cadrul unui cerc intelectual la începutul anilor 1650 – 1655, care l-ar fi avut ca membru şi pe Miklós Bethlen, reiese de la sine că glosarul i-a parvenit lui Marsigli prin intermediul lui Bethlen Miklós între 1700 şi 1701. (Marsigli a stat în Ardeal până în luna aprilie a anului 1701, în luna mai fiind deja în drum spre Szeged, ulterior luând parte la războiul de succesiune izbucnit în Spania. De atunci nu se va mai întoarce niciodată în Ungaria şi în Transilvania.)

Împotriva acestei teorii pot fi aduse trei argumente: primul şi totodată cel mai superficial este acela că *Lexicon Marsilianum* s-a păstrat într-un volum separat şi nu în cadrul însemnărilor şi documentelor culese pe teritoriul Transilvaniei. Marsigli a scris de mână doar titlul glosarului (*Lexicon Latinum Walachicum et Hungaricum*) pe prima pagină a manuscrisului, neprecizând însă, neobişnuit pentru el, data, autorul şi locul unde a intrat în posesia sa. Tagliavini lămureşte şi această problemă, considerând că doar titlul ar fi fost scris de Marsigli, restul textului nu, cum credeau, de altfel, istorici maghiari ca Áron Szilády sau Kálmán Thaly. Cel de-al doilea argument este acela că – aşa cum a demonstrat Tagliavini – autorul lexiconului nu ar fi fost maghiar, dar nici român, ci un sas ardelean[37]. (La această problemă vom mai reveni, aici precizăm doar că după părerea noastră este mai potrivit să vorbim despre un copist şi nu despre un autor.) Cel de-al treilea şi totodată cel mai puternic contraargument îi aparţine lui László Gáldi[38], potrivit căruia între *Lexicon Marsilianum* şi dicţionarul lui Albert Molnár Szenci (ediţia de la Nürnberg, 1708) se pot găsi unele asemănări. De exemplu *harpax* (răşina sau sacâzul) este tradus greşit în *Lexicon Marsilianum,* şi în ungureşte, şi în româneşte, ca *pansinye – pook.* După părerea lui Gáldi (rămasă fără interpretare în ediţia lui Tagliavini), aceasta este una dintre cele mai interesante erori din *Lexicon Marsilianum,* astfel explicându-se cum de în lexiconul lui Szenci din 1708 corespondentul german al lui *harpax* este *Spinnwistel.* Autorul-copist, făcând o confuzie în ceea ce priveşte locuţiunea germană, spune Gáldi, face legătura cu primul element al locuţiunii *Spinne* (păianjen). Un alt exemplu: din *Lexicon Marsilianum* lipseşte traducerea în limba română a latinescului *rumen.* Corespondentul său unguresc este acela de *gége.* În toate cele trei ediţii ale dicţionarului lui Szenci apărute până în anul 1708 cuvântul *rumen* are următoarele definiţii: *Kérő gyomor, kiből az barom, az fűvet visszarágja; item kérő rágás.* Cu toate acestea, în ediţia din 1708 putem întâlni următoarea definiţie: *Die Wonne, der Magen*, ***das Gürgelein am Hals***. *Item: der Ort wo die Wiederkäung geschicht.* Dat fiind că din *Lexicon Marsilianum* lipseşte sensul românesc, Gáldi consideră aceasta o dovadă a faptului că autorul necunoscut stăpânea mai bine limba maghiară decât pe cea română. Dacă acceptăm această părere, se iveşte următoarea întrebare: oare de ce este exclus dintr-un dicţionar german cuvântul *gége*? După părerea noastră, este mult

[37] *LexMars,* p. 184.
[38] „Magyar Nyelv”, XXVII, 1931, p. 43.

mai verosimilă ipoteza că acest autor stăpânea la fel de prost atât limba maghiară cât şi limba română, din acest motiv apelând la dicționar. Aceasta ne încurajează supoziția că nu autorul, ci copistul textului ar fi fost german. Dovadă stau particularitățile fonetice ale cuvintelor (de exemplu: substituția consoanelor sonore cu cele surde şi invers), precum şi faptul că cea de-a patra coloană rămasă goală în *Lexicon Marsilianum* revenea germanei[39]. Atât Gáldi, cât şi Tagliavini au profitat de acest punct de plecare pentru a susține că nu ar fi vorba despre o copie, ci despre o scriitură originală. Nu deținem însă nici o dovadă în legătură cu aceasta, ținând însă cont de mai sus amintita tehnică de colportare a lui Marsigli, considerăm posibil ca *Lexicon Marsilianum* să fi fost întocmit la cererea sa. Cu toate acestea, după părerea noastră, posesorul manuscrisului original a avut grijă să-i expedieze lui Marsigli doar o copie.

Dacă acceptăm că unul dintre izvoarele de bază ale *Lexiconului Marsiglianum* ar putea fi dicționarul familiei Halici, atunci pentru explicarea influenței germane exercitate asupra sa ni se mai oferă încă o posibilitate. László Musnai a admis deja că după anul 1674 o parte dintre manuscrisele lui Halici ar fi ajuns pe mâna prietenului său, versificatorul în limbile română şi maghiară, magistratul regal, sasul din Sibiu, Valentin Frank von Frankenstein (1643 – 1697). Cum am văzut, între 1690 şi 1691 Marsigli a petrecut vreme îndelungată la Sibiu, aşadar ar fi trebuit neapărat să se întâlnească cu un om care ocupa un post atât de important. Nu este exclus ca, servindu-se de modelul dicționarului lui Halici, Valentin Frank von Frankenstein să fi început atunci să întocmească un glosar pentru Marsigli. Împotriva supoziției noastre se ridică însă argumentul că printre înscrisurile lui Marsigli singurul nume care nu poate fi întâlnit este chiar al lui Frank von Frankenstein. Totodată, e necesar să ținem seama de raționamentul lui Gáldi, potrivit căruia ar trebui să considerăm ca izvor principal pentru *Lexicon Marsilianum* ediția din 1708 a dicționarului lui Szenci. Dacă aşa stau lucrurile, atunci *Lexicon Marsilianum* a luat naştere între anii 1708 şi 1712, deoarece după inventarul efectuat în 1712 acesta se afla deja în posesia lui Marsigli[40]. Cum de a ajuns atunci acest lexicon la Bologna între anii 1708 şi 1712, dacă Marsigli nu se mai întoarce niciodată după 1702 nici în Ungaria şi nici în Transilvania? Ca un posibil transmițător ni se oferă iarăşi persoana lui Miklós Bethlen. Între anii 1706 şi 1708, Marsigli este rezident în zona de sud a Franței, la Cassis, acolo unde lucrează la cartea sa *Histoire physique de la mer*. În 1708 se reîntoarce în Italia, fiind însărcinat de către papă să se opună cu oştile sale în zona Bologna, Ferrara şi Ramegna tendinței de expansiune a habsburgilor. Acest incident lua sfârşit în 1709. Este posibil ca în timpul tratatelor de pace să fi ajuns din nou la Viena. În schimb, între 1710 şi 1711, s-a înapoiat cu siguranță în capitala imperiului. Cu această ocazie curtea vieneză a intenționat să-l trimită în Rusia, datorită războiului izbucnit

---

[39] Vezi *LexMars*, p. 184.
[40] *LexMars,* p. 180.

între Petru cel Mare şi Imperiul Otoman, Marsigli însă refuzând să accepte această misiune diplomatică: ajunge doar până la Viena, de unde face cale întoarsă[41]. Ştim de asemenea că, începând cu anul 1708, Miklós Bethlen se află la Viena, ca prizonier, până la moartea sa (1716). Deci una dintre posibilele ipoteze legate de istoria *Lexiconului Marsilianum* ar putea fi schițată astfel: în forma în care ne-a parvenit, nu poate fi vorba despre opera unui singur autor, ci despre producția unui număr mult mai mare de creatori. Forma arhaică a glosarului s-a realizat încă din anii 1650, cu sprijinul studenților maghiari, printre care se număra şi Miklós Bethlen, respectiv al studenților români din zona Caransebeş–Lugoj, conduşi de către Pál Keresztúri. De aceea, chiar dacă vechiul text a fost distrus o dată cu notițele scolastice ale lui Miklós Bethlen, unele dintre variante s-au păstrat în cercul aristocraților maghiari şi saşi, care s-au folosit de acestea pentru comunicarea uzuală cu iobagii români. De o astfel de variantă a putut face rost Miklós Bethlen la rugămintea lui Marsigli, care a fost ulterior copiată în anul 1708 la Viena de către un scriptor german, care a restructurat glosarul având ca model ediția din anul 1708 a dicționarului lui Szenci. Această variantă este cea care s-a păstrat în colecția lui Marsigli. În cadrul discuției prilejuite de articolul nostru, József Jankovics atrage atenția cu privire la posibilitatea redusă ca Marsigli să se fi putut întâlni la Viena cu prizonierul Miklós Bethlen. Cercetând însă între timp varianta originală a manuscrisului la Bologna nu putem decât să întărim ipotezele noastre de mai sus. În afară de faptul că am reuşit să corectăm câteva dintre greşelile de interpretare[42] ale lui Tagliavini, a devenit evident că celor care s-au ocupat până acum cu studiul lexiconului le-a scăpat din vedere faptul că textul său a fost scris cu mai multe grafii diferite. Prima coloană (cea latină) este scrisă până la capăt de aceeaşi mână, forma cuvintelor fiind şi aici cea mai corectă. S-a strecurat numai o singură greşeală, neînsemnată: în locul lui *fidicen* (scripcarul) este trecut *fidicem*[43]. După partea latină, cea maghiară este cea mai unitară şi, făcând abstracție de câteva cuvinte lipsă, şi cea mai completă. În comparație cu aceasta, în partea românească – care este totodată şi cea mai incompletă – se poate constata o altă grafie, precum şi faptul că aceeaşi mână a folosit o altă cerneală, ulterior, cu un alt prilej, interpolând alte cuvinte (vezi 7b, 9a, 10b, 11b, 17a, 20b,

---

[41] *Autobiografia di L. F. Marsigli,* a cura di Emilio Lovarini, Bologna, 1930, p. 237.

[42] Tagliavini îi atribuie cuvântului *comunitas – in pre uczunye* corespondentul unguresc pronunțat *kozségh,* deşi acesta în manuscris este *kozösegh.* O greşeală mult mai mare decât aceasta este că în loc de a citi *esurio – flomansesk* citeşte *fizetzem* (care în ungureşte este lipsit de sens), deşi cuvântul maghiar corect este *meghehezem. Expaveo – me spar* devine, după Tagliavini, *eedes* (de asemnea lipsit de sens). În schimb dicționarul consemnează cuvântul *ijedek.* Înțelesul maghiar al cuvântului *glaber – plesugh* devine după Tagliavini *kappász* (fără sens), de fapt *koppátz.* În cazul cuvântului *indecens – iletlen,* Tagliavini dă drept corespondent românesc *nye kuvina,* în loc de *nye kuvniat.* O greşeală mai mică este următoarea: *nonogenarius – de nosecs an* devine după Tagliavini: *kilenczven esztendö,* de fapt fiind vorba de *kilenczven esztendös* (vezi BUB, ms. Marsigli, nr. 116, 7b, 15b, 16a, 22a, 26b, 37b).

[43] *LexMars,* p. 205. Vezi BUB, ms. Marsigli, nr. 116, 17r.

23b, 28a–b, 29b, 30a, 31a–b, 32b, 33a–b, 34a, 35a–b, 46a, 47a). Din punctul nostru de vedere, cel mai important lucru este acela că una dintre familiile de cuvinte[44], care urmează modelul din dicționarul lui Szenci din 1708, este de asemenea o interpolare târzie. Aşadar, copistul-autorul lexiconului a întocmit mai întâi coloana latinească, aici aflând modelul cel mai lesne. După aceasta, coloana maghiară – făcând uz de traducerea fiecărui cuvânt în funcție de ediția din 1708 a lui Szenci – şi de-abia la urmă cea românească, pentru care a dispus de cele mai puține izvoare. Pentru întocmirea acesteia din urmă a făcut uz de materiale parvenite lui Marsigli din Transilvania sau din Viena, cu mijlocirea lui Miklós Bethlen sau Frank von Frankenstein, şi de fragmentul de dicționar latin-maghiar care face trimitere directă la familia Halici.

Universitatea „Eotvos Loránd”
Budapesta, Ungaria

[44] *Forum boarium – Piacz de boi – Ökör Vásár*
Forum piscarium – Piacz de Pest – Hal Piacz
Forum Olitarium – Piacz Vergye – Zöld Piacz
Forum Suarium – Piacz de Porcs – Dezno Vásár
Forum Vinarium – Piacz de Vin – Bor Vásár
(Vezi BUB, ms. Marsigli, nr. 116, 20b, *LexMars,* p. 108; „Magyar Nyelv”, XXVII, 1931, p. 45.)